

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך יח, תשכ"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עברית בתוך לשון לאדינו *

המדור לעולה אשר ב"קול ישראל" קבע מטבע לשוני ללאדינו "לינגואה ג'ודיא-אספניול", כלומר: לשון ספרדית-יהודית. ואילו אבותינו אמרו בפשטות "אבלמה אין ג'ודיו", כלומר: "דבר אלי יהודית", וג'ודיוֹן היה המונח ליהדות, לתורתה ולמסורתה, למנהגיה ולמצוותיה. ואכן הייתה טבועה הלאדינו בנשמה היהודית של יהודי ספרד. לתוך לשונם זו הכניסו את כל יהדותם — לא רק מפאת היותה לשון מדוברת בפיהם, אלא גם כמגן בפני השפעות הנצרות על שפתם הספרדית. קריסטיאנו בספרדית הוא שם נרדף לבן-אדם. ואפילו השם הפרטי של כל אדם נקרא נומברי קריסטיאנו. מכאן ההפגנה של ג'ודיו בלאדינו.

ברשימותי אלה אביא לפני הקוראים — ככל שיעלה המזלג — דברים, שכוונתם לציין, כי הרבה מן היהדות ומלים

* מתוך סדרת שיחות במדור "שבילי לשון" ב"קול ישראל".

עבריות לאין ספור התאזרחו בשפת לאדינו, אף על פי שבסודה היא שפת ה"הידאלגוס" בטרם סרוונטס, ונשמרו בה גיבים ומונחים ספרדיים קדומים מאז ימי הביניים — מלים, אשר נעלמו מפי הספרדים-הגויים בהאידינא עקב התפתחות השפה, המנהגים, המלבושים, המאכלים וכו'.

נעיין במלים עבריות, שצורתן הדקדוקית קיבלה את הנטייה הספרדית, והן נלושו בתוך הלאדינו, כאילו היה מקורן ספרדי. למען ההבהרה עלינו לעיין בלאדינו, הנכתבת באותיות רש"י או ב"חצי-קולמוס", כי שם נוכל למצוא בקלות את מקורן העברי של המלים.

על עלם-חן או עלמת-חן יאמרו חנוז, חנוזה, אמנם ידעו יהודי ספרד את המלה הספרדית גראסיוסו וגם השתמשו בה, כשהמדובר הוא בנושא כללי, לא יהודי, ולגבי אדם היה גראסיוסו הספרדי הולם רק גויה או גוי.

אחרב'ר, שמשמעו "להכות", מקורו חרב שבעברית, ואולי השימוש בלאדינו נובע מן "להכות לפי חרב". למלה מזל שימוש רב ונרחב. מזלודו — בר-מזל; דיזמזלודו — ביש-מזל. מזל-אלטו — שמזלו "גבוה", מזל-בשו — שמזלו "שפל". אפילו פתגם יש לו למזל, והוא: "קין קון מזל אי וינטורה, אי קין קון פוטרה אי קיבראדורה", כלומר: מי במזל ואושר ומי בשבר על שבר — מעין הפתגם: "הכול תלוי במזל — אפילו ספר תורה שבהיכל".

ההתנגדות לגיבים הקאתוליים שבלשון הספרדית הביאה את היהודים ליצירת מקבילות. למשל: על כל צרה שלא תבוא יישאו הגויים הספרדים בפיהם את שם משיחם ואמו,

ואילו היהודים אמרו על כגון דא: אליהו הנביא, או "מלאכים
קי טי אקומפניין", כלומר: המלאכים ילווהו.

כשם שכל אדם ניכר בסגנונו, כן יש הבדל בשימוש מלים
עבריות בפיו של גבר ובפיה של אישה. נשים זקנות,
שמסורת אבותיהן בידיהן, אומרות ברוב חסידות: ביזראדל,
שאינו אלא "בעזרת האל". על פנים עצובות או על שעה
דחוקה הן אומרות: קארה די תיסה ביאב — כלומר: פנים
של תשעה באב; וכשתן רוצות להרחיק מעשה או לתת לו
מועד ביש, הן אומרות: תיסה ביאב בשעת המעריב. על
פנים צוחקות ועל תינוק שהצהיל פניו הן אומרות: "יה רייו
פסח" — כלומר: כבר תיך פסח. כאשר היו נשים צדקניות
מפשיקות שרווליהן למירוק כלים לקראת הפסח, היו אומרות:
"פורים פורים לנו — פסח אין לה מנו" — כלומר: משנכנס
פורים, הנה הפסח בידינו, ויש להודרו בעבודת הניקוי לקראת
החג. עניין הדרשה של בר מצווה גרם לפעמים עגמת נפש
לאימהות, שרצו לשמוע את בניהן דורשים בבית הכנסת, אך
הבן לא אבה, ועל כן היו אומרות באנחה: "קי דרשי מי
איזו — קי סיאה אין תשעה באב" — היינו: ידרוש בני,
ולו גם בתשעה באב.

בשעה שרצו זקנות לקבוע טיבו הרע של אדם, היו אומרות
עליו: "ארובה פיתאס אי ביזה מזוזות", כלומר: גונב פת
ונושק למזוזות; והכוונה — איש דרפרצופים ומתחסד, שאין
תוכו כבדו. על משפחה, שאינה מן המכובדות ויש בה פגם
כלשהו, היו אומרות: "טרחי טרחה — אונת ניגרה משפחה",
כלומר: (בנות המשפחה) טורחות וטורחות, והיא הגרועה
במשפחות.

לעומת זאת היו מתמלאות יראת כבוד, כאשר תיארו רב וגדול בישראל: „טײַנִי לֶה שְׂכִינָה אֵין לֶה קֶאָרֶה“, כלומר: השכינה שורה על פניו; או: „אײס מלאך הַשֵּׁם צבאות“ — הוא כמלאך השם צבאות. לעומת זאת לגגו על אדם בעל הדרת פנים, שהעמיד עצמו כחכם ובר־אוריין, ואין תוכו כברו: „הכרס והזקן — חצי רבן“. אורח, שהשקו אותו מים או לימונדה, בירכהו אחר השתייה: רפואה וחיים.

על בלבול הלשונות בתוך תלדינו אנו לומדים מן המנהג הזה: בוירוס — בטורקית „בבקשה“ — אומרים, כשרוצים לתזמין אורח לסעודה, ואם הוא עונה: „ברכה אי סאלוד“ — כלומר: ברכה ובריאות — אין הוא מסב לשולחן.

על אדם צמא ששתה כוסו בלגימה אחת, היו הנשים אומרות: „סײ לו פִּיבּוֹ אֵין און בִּדִּל ויעבור“ — כלומר: בהרף עין אחד. בדרך כלל לא השמיעו נשים מלים קשות או גסות — (לפחם קראו בלשון סגִי־נהור פִּלְנֶקוּ, — כלומר: לבן) — וכך בשעה שרצו לקלל או לדבר על קללות, אמרו: „לײס דישו לאס די כי תבוא“ — כלומר: אמר להם את הכתוב בפרשת כי תבוא (פרשת הקללות שעל הר עיבל). לעומת זאת, כאשר אבד לאדם חפץ או כסף ולא מצאם, הן אומרות לו: „יֵה לי פּוֹאִידִס אֵיצ׳רִלִי מִי שְׁבִירֶךְ“, כלומר: „אתה יכול כבר לברך על האבידה במי שבירך“ — היא ברכת המנדב בעלִיה לִסְפֵּר התורה, שאין אחרי הנדר ולא כלום. כך המציאו גם תוארי כבוד לחכמים ולרבנים. על יהודי ירא־שמים ובר־אוריין אמרו: „אס תלמיד חכם“. סתם יהודי שומר מצוות היה „ח״ם“, כגון ח״ם יודא, קיצור של „חכם־יהודה“.

רב ודין: חרב"י חיים — קיצור מ"חכם רבי חיים". משלא
 צורף השם לתואר, אמרו "אל רובי", ובדרך כלל זה היה מלמד
 דרדקי. סתם "סניור חכם" נקרא כל רב, שאינו ידוע בשמו.
 בתחום עבודת הקודש היה לנשים מילון משלהן: תיבה —
 הבימה, שמתפלל עליה שליח הציבור. חזניה — מלאכת החזן
 וכל הדרוש בה, כגון ידיעת הטעמים, הנגינות, קול ערב
 וכיו"ב. סתם ברית הוא ברית המילה, וכמובן, יש לכל ברית
 גם סנדק, מוהל, "אי לה סיאה די אליהו הנביא" — כיסאו
 של אליהו הנביא, שהסנדק יושב עליו ומחזיק ברך הנימול.
 קל — הוא "קהל" — מציין בית כנסת. מן העניינים הקרובים
 ללבן של נשים ואמהות הייתה טוויית "אל פרוכת", שנדבו
 להיכל, שהוא ארון הקודש. סתם ספר הוא ספר התורה: "סוביר
 אל ספר" — כלומר: לעלות לתורה.

אדם שהתעטש אומר לעצמו: לישועתך קויתי ה'. כשאדם
 יוצא לדרך, מברכות אותו הנשים: "מלאכים קי טי אקומפניין".
 כדי להעלים עושר אומרות הנשים: "לה ברכה דיל דיין" —
 ברכת השם (וכידוע, היא מעשירה). אגב, דוברי לאדינו
 נוהגו מאוד בעניין שם ה'. הגויים בספרד מתרגמים "אלהים"
 — "דייוס" בלשון רבים. היהודים הספרדים מקפידים לומר:
 "ה' דיין", בלשון יחיד — בחינת "ולא תעשו כמעשיהם".

עתה אביא דוגמאות שבפי הגברים, במשאם ומתנם
 ובשיחת איש עם רעהו. כאן החופש גדול יותר, והרמזים
 ברורים יותר.

כאשר יש לאדם ריב עם חברו וכעסו עולה, הוא חוזר
 הביתה ואומר לכל הרוצה לשמוע את דבריו: "סי לה אינקאשי".

אִסְטָה וּבִשְׁעָרָיִךְ" — כְּלוּמָר: הַכִּנְסָתִי לֹא אֶת הָעֵינִי עַד
 "וּבִשְׁעָרָיִךְ". שְׁעָרִים אֵלֶּה, שְׁנוּכְרִים בִּסְפָר דְּבָרִים, (יז, ח;
 כח, נז) עֵינֵינִם רִיב, מִצּוֹק, אִיבָה וְדִין. הֶרְמֹזוּ שֶׁל "לִהְיוֹנִס
 עַד וּבִשְׁעָרָיִךְ" יֵשׁ בּוֹ בְּעֵינֵי רַבִּים גַּם מִשְׁמָעוֹת פִּיסִית אַחֲרָת.
 בְּדִיבּוֹר עַל אָדָם, הַמִּשְׁיג בִּכְסָפוֹ מַעֲמַד, כְּבוֹד וְשֵׁם, פּוֹתֵחִים:
 שׁוֹחֲקִים בּוֹהֵן בְּאַצְבָּע — רִמּוֹ לַמִּנְיִן מִטְּבָעוֹת — וּמִפְטִירִים:
 הֵם הַמְדַּבְּרִים. כְּבִיטוּי אַחֵר לַתְּמוֹרוֹת שֶׁמְחֹלֵל הַכֶּסֶף מִשְׁמַשׁ
 הַפְּסוֹק: פִּתְחָת שְׁקִי — וְתִאֲזַנְנִי שְׁמַחָה (תה' ל, יב). לְאָדָם,
 שֶׁמִּצְבּוֹ שְׁפִיר וּמֵאוֹשֶׁשׁ, אוֹ לְאָדָם אֲמִיד יֹאמְרוּ: אִסְטָה מַלְכִּים
 א'.

לְטַרְדֵּן קוֹרָאִים: וּכְפָתוֹר. אֲנָשִׁים מְנוּמָסִים מִסְתַּפְּקִים בְּכֶךְ,
 וְהֶרְמֹזוּ הוּא לְפִרְשֵׁת מַעֲשֵׂה הַמְּנוּרָה, שֶׁשֶׁם חֲזוֹר וְהִרְבָּה פַעֲמִים
 הַפְּסוֹק: "וּכְפָתוֹר תַּחַת שְׁנֵי הַקְּנִים מִמֶּנֶּה" (שְׁמוֹת כה, לה; לו,
 כא). גְּסִי רוּחַ אוֹמְרִים בַּפְּשֻׁטוֹת כְּפָתוֹר תַּחַת, בְּלִי לְהוֹסִיף
 אֶת הַמִּשְׁךְ הַפְּסוֹק. עַל פִּטְפֹּטֶן רַב־רֵבֶן אוֹמְרִים: הוּא הִיָּה אוֹמֵר —
 רִמּוֹ לְקִרְיָאָה בִּשְׁבַת שֶׁל פֶּרֶק". כֵּךְ נִקְרְאוֹת שֶׁשׁ שְׁבָתוֹת
 הָעֵימָר, שֶׁבֶּכֶל אַחַת מֵהֶן, בִּשְׁעַת הַמִּנְחָה הַגְּדוּלָה, קוֹרְאִים
 בְּבֵית הַכִּנְסָת פֶּרֶק אֶחָד מִפְּרָקֵי אֲבוֹת, וְאֵין פֶּרֶק, שְׁאֵין חֲזוֹרִים
 בּוֹ עַל הַמִּלִּים "הוּא הִיָּה אוֹמֵר" — וְהַמְלָה הָאַחֲרוֹנָה מִתְּמַשְׁכַּת
 וּמִתְּנַגַּת: אוֹ—מ—ר.

אָדָם הַשְּׁרוּי בַּתְּעֵנִית מֵאֵז הַבּוֹקֵר, אוֹמְרִים עָלָיו: אֲאִינָדָה נֹו
 קוֹרְטוֹ לֶה צְפָא (צְפָא = בּוֹקֵר). גּוֹבְרִין יְהוּדָאִין מְבָרְכִים
 אִישׁ אֶת חֲבֵרוֹ בְּבוֹקֵר הַשָּׁכֶם, בְּלִכְתָּם לַתְּפִלָּה צְפָא טָבָא,
 וְעוֹנִים: טָב לְמַרְיָה וִיקְרִיָּה.

בִּשְׁעַת הַנִּדְרִים בִּ"מִי־שְׁבִירָךְ" מִזְכִּירִים סְכוּמִים בְּחֻזִּים
 לְכָל מַטְרָה: שְׁנַיִם לַחֲזוֹן, חֲמִישָׁה לַקְּהָל וְכוּ'. עַל־כֵּן, כֹּאשֶׁר

אומר העולה לתורה סתם "שמנדב מתנת ידו", מסתמא לא ייתן דבר. וזכור לי גביר אחד קמצן בירושלים, שנהג לנדב "מתנות יד", ומעולם לא שלם פרוטה לקופת הקהל. פקעה סבלנותו של הגבאי, ופעם אחת, בשעת מי שברך, כשאמר הגביר: "שמנדב מתנת ידו", הנחית הגבאי את ידו על שכמו של הגביר ואמר לו: "זאת מתנת יד", ועכשיו נדב סכומים של ממש...". בבתי כנסת של הספרדים בעיר העתיקה השתמשו גם במונח פֶּאֶת־קֶאס, שאינו אלא פתקים, שהכניסו הגבאי לספר המנדבים, שהרי אינו יכול לרשום בשבת.

כידוע, מוסיפים בתפילת יום טוב שחל במוצאי שבת פסקה, המתחילה "ותודיענו משפטי צדקך". פסקה זו נדפסת באותיות גדולות על גייר לבן ותלויה ליד התיבה, כדי שיקרא בה החזן ולא ייכשל בלשונו, שהרי אין להדליק אור עד שלא יצאה השבת. ומכאן האמרה: "לִי אִי־סְקְרִיבִי קוֹן לִי־טְרַאס דִּי ותודיענו" — היינו: באותיות גדולות ומאירות עיניים².

ארבע הכנפות, שלובש אדם על גופו, יש קוראים לו ציצית, ובתרגום מילולי ללאדינו: לאס קואטרו פֶּוֹנְטָאס.

צדקירו הוא המחזור על הפתחים, מבקש צדקה.

מי שצריך להשתמש במזה לא נימוסית או לעשות פעולה לא מקובלת ברבים — מוסיף חוץ מן הפנים, חוץ מן השולחן. חוץ (חוץ) הוא שם לבית הכיסא. מי שזוכר את הבתים בימים ההם, יודע, כי בתי הכיסא נבנו בחוץ, בירכתי החצר, ומכאן השם חוץ.

כאשר אדם מבקש מחיר או שכר גבוה — למעלה מן

2. הן הנקראות בפי האשכנזים "אותיות קידוש לבנה".

המקובל בעד סחורתו או טרחתו — אומרים עליו: „דימאנדו
לה כתובה די לה מאדרי” — דרש את הכתובה של אמו. ויש
גם: „לה כתובה די שבועות”, והיא מגילה ארוכה הכתובה
בלאדינו ובאותיות רש”י. המדברת על מתן תורה ומעמד
הרסיני, כולה בחרוזים, ובה רבות המלים העבריות. הנה
לדוגמה בית אחד מכתובה זאת, אשר כתבה בעברית הרב
החסיד ח’ דוד פארדו ותרגם אותה תרגום חפשי ומקביל
ר’ יהודה ליאון אלקלעי:

„ויינדו איל דיין ברוך הוא קי לו אמימוס אהבה רבה” —
בראות אלהים ברוך הוא שאנו אוהבים אותו אהבה רבה.
„טאנפיין איל נוס אפלאזו טומו נוביה קון גראנדי חיבה” —
גם הוא בחרנו ולקחנו ככלה בהרבה חיבה.

„איסטה איס לה כתובה” — וזאת היא הכתובה.